

Krčmová, Marie

Východiska

In: Krčmová, Marie. *Běžně mluvený jazyk v Brně*. Vyd. 1. Brno: Univerzita J.E. Purkyně, 1981, pp. [7]-40

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/121696>

Access Date: 19. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

VÝCHODISKA

ÚVODEM – CO JE BĚŽNĚ MLUVENÝ JAZYK

Většina mluvních projevů dnešního člověka se odehrává za situací, v nichž se z celku komunikačního aktu dostává do popředí sdělovaný obsah, zatímco vlastní kód, jazyk je v postavení nástroje sdělení a na jeho kvalitu se kladou poměrně malé požadavky. Při běžném každodenním soukromém rozhovoru potřebujeme vlastně jen to, aby bylo sdělení dostatečně srozumitelné, nárok na jazykovou správnost (ať už požímanou jakkoli — moderně, nebo třeba puristicky) ustupuje do pozadí a jen tehdy, když se kód u jednotlivých účastníků komunikace výrazněji odlišuje, přitahuje k sobě pozornost, stává se zdrojem nepochopení, žertu nebo vede k následujícím metajazykovým vyjádřením.

Soubor jazykových prostředků, jež se v takových komunikačních situacích využívají, dostal souhrnné označení *běžně mluvený jazyk*. Je to podoba národního jazyka, jejíž vymezení je možné jen na funkčním podkladě: za běžně mluvený jazyk pokládáme soubor jazykových prostředků užívaných v neveřejných spontánních mluvených dialogických projevech. V této funkci mohou být využity vlastně všechny útvary národního jazyka.¹ Národní jazyk je v této práci chápán jako množina všech idiolektů, které pro komunikaci v mateřském jazyce, mluvenou i psanou, užívají příslušníci národa. Tyto idiolekty pokládáme za různé podoby národního jazyka, různé způsoby jeho realizace. Národní jazyk sám je tvořen především hierarchií geneticky vzájemně souvisejících útvarů národního jazyka, tj. jazykových struktur koexistujících v dané době. Jednotlivé útvary mohou mít vedle vlastní struktury i specifické oblasti využití (stylové nebo teritoriální). Vedle těchto útvarů existují i podoby nestrukturní, např. již zmíněný jazyk běžně mluvený — viz dále. V dnešní době je stabilizovaným útvarem především spisovný jazyk, jehož složkou je i tzv. hovorová čeština — primárně mlu-

¹ Pojmy národní jazyk, stratifikace národního jazyka, útvary národního jazyka chápeme ve shodě s vymezením Jana Chloučka v knihách *Aspekty dialektu* (Brno 1971) a *Knižka o češtině* (Praha 1974). Problematikou běžně mluveného jazyka včetně otázek jeho existence jako útvaru se zabývá i Alois Jedlička, *Spisovný jazyk v současné komunikaci*, Praha 1978² (zvl. str. 38—42).

vená vrstva jazyka spisovného; povahu útvaru mají bezesporu i tradiční teritoriální dialekty. Proces vzniku samostatné struktury lze pozorovat i při vytváření interdialektů, z nichž zejména obecná čeština se dik dlouholetému procesu ustalování dostala do postavení samostatného útvaru, stojícího sice níže než jazyk spisovný, avšak v mnohém nadřazeného tradičním nářečím. Hierarchičnost celé struktury je patrna i z toho, že nejvyšší útvary, především jazyk spisovný, mají ze sociolingvistického hlediska postavení útvarů prestižních, tj. jsou uživateli chápány jako lokálně bezpříznaková a funkčně v podstatě neomezená podoba národního jazyka; jednotliví mluvčí se k nim snaží uchýlit všude tam, kde usilují o projev jazykově vybroušený. Do určité míry získává postavení prestižního jazykového útvaru i čeština obecná.

Názvem obecná čeština jsou běžně označovány dvě různé podoby češtiny: obecná čeština jako mluva obecně užívaná v podstatě na celém území Čech (v tomto smyslu jde pak o jazykový útvar variabilní podle místa užití a nekonsolidovaný, jenž je do značné míry obdobou interdialektů) a skutečně prestižní podoba tohoto útvaru, poněkud nivelizovaná a lokálně méně příznaková, jež proniká ve stylizované podobě i do pozic vlastních dříve výlučně spisovnému jazyku (v krásné literatuře, rozhlase, televizi, v dialozích filmů atd.) všude tam, kde má jít o vyjádření neoficiální, ale nepodbarvené lokálně; ta má značnou naději na proniknutí za své původní hranice. V neposlední řadě působí i skutečnost, že jde o obecnou mluvu hlavního města republiky, Prahy, na to, že prvky obecné češtiny nejsou ani v místech mimo území Čech pokládány za lokálně příznakové, ale stále více jsou vnímány a hodnoceny jako nespisovné celonárodní podoby jazyka. Vzhledem k tomu, že jde o útvar dosud ne plně konsolidovaný, není postavení této obecné češtiny tak pevné jako u jazyka spisovného; prestižnost tohoto útvaru kolísá u jednotlivých mluvčích a je rozdílná i v jednotlivých lokalitách na Moravě: zjednodušeně řečeno — čím dále na východ, tím je pocífována více jako příznaková.²

Současný český mluvčí pravidelně zná a více méně aktivně využívá více než jeden útvar národního jazyka — je tedy obvykle diglosní (aktivně ovládá např. dialekt a spisovný jazyk, interdialekt a spisovný jazyk). V běžně mluvených projevech pak užívá více méně důsledně jednoho z útvarů národního jazyka (starší lidé na venkově např. někdy užívají v této funkci tradičního nářečí; je možný i projev přísně spisovný), v mnoha případech však vytváří projev po jazykové stránce smíšený, tj. prvky jednotlivých útvarů národního jazyka se v něm objevují vedle sebe, a to

² Pojem obecná čeština se objevuje v lingvistické literatuře ještě v jednom významu — jako označení jazykových jevů nespisovných, ale lokálně nepříznakových: v tomto smyslu např. při hodnocení lexémů pro slovníky. Z tohoto chápání pojmu vyplývá zřejmě i termín ostravská obecná čeština (Josef Skulina, *Ostravská mluva*, Ostrava 1979). Rozdělení obecné češtiny, jehož se v naší práci přidržujeme, přinesl Jaromír Bělíč, naposledy v *Nástinu české dialektologie*, Praha 1972, s. 213 až 239 a 235—236. Užívá je i Jan Chloupek, *Knížka...*, op. cit., s. 52—55. Souhrnně zpracovává tuto problematiku Jiří Hronek, *Obecná čeština*, KU Praha 1972.

často i v podobě dublet. V konkrétním mluvním projevu sice můžeme pozorovat jistou vyváženost, z hlediska souboru mluvních projevů jednotlivce za určité období se však pole míšení prvků struktur rozšiřuje, a i když i tu bude jistě existovat jistá obecná tendence při výběru (mluvčí užívá jen ty jazykové prostředky, jež aktivně zná, a jeden z útvarů národního jazyka je pro formulaci sdělení základní), úplný popis bude velmi obtížný: vždyť výsledek, charakteristika promluv, bude záviset nejen na typu prolínajících se útvarů, ale i na frekvenci jejich jednotlivých prvků. Zjišťujeme tedy nejen to, že se mísí např. prvky středomoravského interdialektu a spisovného jazyka, ale i podíl vlivů obou útvarů, a konečně v úvahu musíme vzít i ty složky jazyka, jež sice mezi mísícími se útvary neinterferují, jejichž podíl však může být někdy značný.

Každý z jazykových plánů se může při míšení chovat jinak a podíly prvků nemusejí být ani u jednoho mluvčího stabilní. Pro analýzu procesu také nejsou všechny plány stejně výhodné. Hlásková výstavba promluv (včetně plánu zvukového) je nejpřístupnější rozboru, neboť její jednotlivé systémové prvky mají značnou frekvenci a tím umožňují při rozboru souvislých promluv i statistický pohled. Platí to zejména o vokalismu, v němž se různé podoby našeho národního jazyka také nejvíce liší.

Podobnou ucelenou soustavu tvoří i plán formálně morfologický, tj. tvoření tvarů ohebných slovních druhů. I tu si útvary vytvořily vlastní prostředky pro vyjádření jednotlivých kategorií a vzhledem k tomu, že tvary jsou (i když nestejnou měrou) poměrně značně zastoupeny v běžných promluvách, je možno je sledovat a postup ustalování tvarové soustavy adekvátně popisovat. V hláskosloví a tvarosloví se také nejvýrazněji manifestuje systémový charakter mluvy a příslušnost jednotlivých prostředků k tomu kterému útvaru národního jazyka je i po teoretické stránce vyjasněna.

Podobné konstatování nelze s plnou zodpovědností říci o dalších jazykových plánech — o syntaxi, slovotvorbě a slovní zásobě. Syntaktická složka spisovného jazyka v užším slova smyslu (tj. bez hovorové češtiny) je v podstatě syntaxí jazyka psaného a nelze ji s výstavbou promluv v ostatních útvarech — primárně mluvených — srovnávat. Syntaktická stavba češtiny hovorové, tj. mluvené podoby spisovného jazyka, byla zatím popsána jen v obecných rysech, jsou známy jen některé tendence při vytváření promluv a ty zase se jen málo liší od výstavby promluv v jiných útvarech. Syntaktická stavba tradičních nářečí byla pak popsána jen sporadicky, takže jakékoli údaje o syntaktické výstavbě běžně mluvených projevů by byly spíše výkladem o syntaxi mluvené řeči vůbec a možnou specifičnost sledované podoby češtiny by nemohly postihnout. Podobná situace je i v oblasti slovotvorby: spisovné zákonitosti tvoření slov jsou sice postupně hlouběji poznávány a zobecňovány a rozšiřuje se i poznání slovotvorby v češtině hovorové, v ostatních útvarech národního jazyka však je slovotvorba zachycena jen náhodně a dosavadní znalosti by jen

těžko umožnily na základě srovnávání specifickou běžně mluveného jazyka v oblasti slovtvorby odhalit. Výraznější specifické jevy (pomineme-li případy naprosto pravidelné i v hovorové češtině a tendující k plné spisovnosti — např. jevy univerbizační) se v textech mohou objevit jen sporadicky a poznání ustalující se normy běžně mluveného jazyka té které lokality neumožňují.

Poslední z jazykových plánů, slovní zásoba je vázána na tematiku promluvy. Vlastní volba slov, tj. lexikální výstavba běžně mluveného jazyka, se v závislosti na tématu přibližuje někdy dialektu a interdialektu (např. rozhovor o domácnosti), jindy má výraznou pozici lexikum profesní (rozhovor o práci) nebo slangové (např. studentské rozhovory). Frekvence jednotlivých výrazů, jež jsou mezi útvary národního jazyka diferencovány, není dostatečně velká, aby umožnila objektivnější zkoumání.

Z toho, co jsme o interferenci prostředků v jednotlivých jazykových plánech uvedli, vyplývá, že při pokusech o poznání vznikající normy běžně mluveného jazyka je výhodné zaměřit se především na hláskoslovnou a tvaroslovnou složku vyjádření.

Připomínali jsme již možnosti variability běžně mluveného projevu u jednotlivce. Souhrn běžně mluvených projevů skupiny mluvčích, např. skupiny obyvatel některé obce, je pak ještě daleko komplikovanější, neboť se do popředí dostávají i stylistické faktory, jež zařazení běžně mluveného projevu na ose spisovnost — nespisovnost dotvářejí. Ze subjektivních slohotvorných faktorů se tu uplatní vzdělání a sociální zařazení mluvčího, jež určuje jeho aktivní poměr ke spisovnému jazyku, jeho znalost jiných podob národního jazyka ovlivněná migrací i rodičovským zázemím, velký vliv má však i postoj mluvčího ke sdělení a jeho citový přístup (při emotivním vyjádření se míra nespisovných prvků výrazně zvyšuje). Z objektivních slohotvorných faktorů se uplatní zejména vliv partnera promluvy, vzhledem k němuž promluvu formulujeme — i nezáměrně — buď spisovněji (obvykle v případech úcty), nebo méně spisovně, dále vliv tématu i celkové situace promluvy. Možnosti této stylové diferenciace vedou pak k nutnosti vymezit jako východisko zkoumání stylové relativně jednotné typy promluv a k ostatním přihlížet jen diferencně. I tak musíme konstatovat, že neexistují dva běžně mluvené projevy s totožnou jazykovou výstavbou, tak jako neexistují dva naprosto stejní mluvčí, ale že můžeme mluvit jen o tendencích, možnostech nebo naopak neobvyklosti použití některých forem v situacích běžných promluv a o obecnějších tendencích jejich využívání.

Jak jsme již naznačili, běžně mluvený jazyk se dostává na ose stratifikace národního jazyka na různou úroveň. Nelze jej předem ztotožnit se žádným z dosud existujících útvarů, neboť mu nemůžeme přisoudit samostatnou strukturu, na druhé straně se v něm však určitá norma vytváří, neboť uživatelé jsou s to posoudit běžný jazykový projev jednot-

livce a uznat jej za „normální“, tj. nevyznačující se žádnými nápadnými zvláštnostmi, nebo za „neobvyklý“, tj. neodpovídající normě. Tato uživateli pocíťovaná norma je ovšem proměnlivá místně a je poněkud jiná v různých věkových a sociálních skupinách.

Tak např. u venkovských lidí nejstarší generace na většině Moravy (u nichž je náplň běžné mluveného jazyka nejstabilizovanější) je ve sledovaném okruhu promluv využíváno tradiční teritoriální nářečí, zatímco střední generace těchto obcí užívá obvykle nářečí nivelizovanějšího, běžný jazykový projev dvou pracovníků určité profese je naplněn specifickou terminologií, které další posluchači nemusejí vůbec rozumět, apod.

Vytvářející se norma běžně mluvených projevů je za dnešní jazykové situace jiná než u dosud existujících útvarů národního jazyka: je méně striktní a lze ji chápat spíše jako soubor možností vyjádření, přicházejících z různých útvarů jiných, řečeno moderněji tato norma je průnikem množin jazykových prostředků patřících jednotlivým existujícím útvarům. Teoreticky by bylo možno uvažovat i o vzniku prostředků specifických, zatím však nebylo nic takového zaznamenáno. Dnešní stav jazyka umožňuje spíše vymezit jazykové prostředky, jež do běžně mluveného jazyka nepatří (tento charakter mají prvky úzce spisovné, např. knižní výrazivo, infinitivy typu *řici*, I. pl. typu *s páni*, pro střední a mladou generaci ale i jazykové prostředky ryze nářeční), než najít prvky, které by byly pro běžně mluvený jazyk typické. V každé lokalitě (a i u každého jedince) je totiž, jak jsme naznačili výše, tento průnik množin jazykových prostředků specifický.

Uživatel jazyka v české jazykové situaci více méně dobře ovládá různé útvary národního jazyka. Již v dětství přejal mluvu svých rodičů, většinou nespisovnou a vázanou na určitou lokalitu (třeba i tradiční nářečí), dostal se do kontaktu se spisovným jazykem a většinou i s jinou nespisovnou podobou češtiny (při stěhování, změně zaměstnání apod.); má tedy poměrně širokou možnost volby. V některých komunikačních situacích je u něho pravidelně východiskem pro formování sdělení nejvyšší z útvarů a znalost ostatních je zdrojem chyb v tomto vyjádření — to je případ nesprávnosti, jichž se každý z nás občas dopouští v promluvě zamýšlené jako spisovná, v jiných stojí volba útvaru v pozadí, ale lze předpokládat spíše využití útvarů nižších, což je typické pro promluvy běžně mluvené. V některých lokalitách budou pravděpodobně jazykové zkušenosti obyvatel přibližně stejné a pak má proces vytváření dnešního běžně mluveného jazyka jednodušší průběh (např. ve venkovské obci s malým pohybem obyvatelstva), jinde dochází ke střetávání nositelů různých jazykových tendencí a celý proces může probíhat složitějšími cestami. Popis běžně mluveného jazyka předpokládá proto i znalost všech interferujících podob mluvené češtiny, tj. nedostačuje zvolit jako východisko např. jen spisovný jazyk (z jehož hlediska se pak všechny zvláštnosti vyjádření jeví

jako chyby proti relativně stabilní kodifikované normě). Pozorností ke skutečně existující normě mluveného jazyka a k jejím východiskům se zkoumání běžně mluveného jazyka blíží práci dialektologické, na jejíž výsledky také navazuje.

BĚŽNĚ MLUVENÝ JAZYK MĚSTA BRNA A JEHO SLOŽKY

Obecně můžeme říci, že český běžně mluvený jazyk jako podoba národního jazyka se specifickou komunikativní funkcí existuje všude tam, kde existují čeští mluvčí. Z lingvistického hlediska je proces jeho ustalování a zejména proces vytváření normy příslušející pouze této komunikativní funkci zvláště zajímavý tam, kde dochází ke střetávání různých podob národního jazyka, tj. v societách se složitou sociální strukturou, v nichž je i větší pohyb obyvatelstva. Takové podmínky jsou především ve městech. Pojem běžně mluvený jazyk je pak možno tam, kde hodláme hovořit o jazyku města, ztotožnit s pojmem městská mluva, jež rozpracovávala česká lingvistika především od počátku 60. let zásluhou prof. Běliče.³

Tato podoba češtiny se dostává do zorného pole lingvistiky skutečně až v posledních dvaceti letech. Starší jazykověda, orientovaná především na psanou podobu jazyka, si všímala z mluvených projevů jen těch, v nichž viděla obraz starších stadií jazyka, eventuálně těch, v nichž předpokládala čistý jazykový tvar neformovaný vnějšími vlivy — v podstatě tedy tradičních teritoriálních dialektů. Běžný jazyk lokalit, v nichž nebylo tradiční teritoriální nářečí živé, stál mimo zájem odborníků a byl pokládán paušálně za nesprávný a pokažený (toto hledisko dodnes přžívá v laické veřejnosti).

Pozornost k mluvě měst se ve starší době objevila ojedinele (např. zmínky u Bar-toše a Havránka, práce Hodurova, studie o slangu), a i tu šlo jen o vytčení diferencí od stavu v tradičních nářečích městského okolí, v případě slangů pak o inventář zvláštností lexika a frazeologie ve srovnání se stavem spisovným. Takový pohled nemohl postihnout všechny specifické rysy běžné mluvy měst a ani o to neusiloval. Běžná mluva mnohých uživatelů českého národního jazyka tak stála mimo odborný zájem. Takový stav bádání nebyl naší národní zvláštností, podobně pracovali i lingvisté v jiných zemích.

Zkoumání běžně mluveného jazyka měst je, jak jsme naznačili výše, specifickým problémem. Zvláštnost přístupu k městské mluvě ve srovnání s tradičními metodami dialektologickými vidíme v tom, že se zkoumá

³ Zájem byl podnícen statí Jaromíra Běliče *Ke zkoumání městské mluvy*. SlavPrag IV, 1962, s. 569—575, na niž navázal jistý počet prací o městské mluvě vznikajících z pera pracovníků pedagogických fakult pod Běličovým metodickým vedením. Většina z nich je jen rukopisná, knižně byly publikovány práce Brabcové, Dejmka a Valíkové — viz seznam literatury.

ne relativně stabilizovaná mluva lidí žijících v jisté izolaci, která má pevnou, velmi vyváženou a konsolidovanou normu, jak je u tradičního teritoriálního dialektu obvyklé, ale naopak jazyk v pohybu vzniklý vývojem staršího stavu, jehož charakter byl rozrůzněný, za tlaku a vlivu jiných jazykových útvarů, mj. prestižních.

Vysvětleme si, co chceme těmito slovy říci: Tradiční postup při zkoumání gramatické stavby mluveného jazyka (což bylo donedávna doménou dialektologie) se snaží zachytit a zhodnotit nejstarší dochovaný stav jazykového útvaru, tedy dialektu. Teprve na druhém místě a pouze na pozadí záznamu stavu nejstaršího se, teprve v poslední době důsledně, objeví informace o stavu mluvy osob mladších, jenž je výsledkem jistého vývoje, který můžeme přímo sledovat. Tato mladší podoba jazyka nevznikla samovývojem, ale je důsledkem střetávání staré dialektové normy s normami jinými. Výsledkem bývá jistá nevyváženost mluvy mladších generací i její výraznější funkční rozčlenění, což vytváří podmínky pro další vývoj.

Mluva obyvatel měst se od tohoto stavu liší; již ve dřívějších dobách byl v mnoha městech větší pohyb obyvatel, kontakty s mluvčími s jinými jazykovými návyky tu byly daleko živější než na vesnicích a snaha odlišit se od nářeční „vesnické“ mluvy tu byla, živena sociální situací, obvyklá již před více generacemi. Nejstarší dochovaná podoba mluvy měst pak většinou není útvarem s pevnou a vyváženou strukturou, ale je v určitém pohybu a mluva mladších generací se tu buduje na základech jiného charakteru než v obcích s živým tradičním nářečím. V různých komunikativních situacích neužívají také většinou nositelé této mluvy útvaru jediného, ale naopak jejich jazykový projev je modifikován po formální stránce podle vnější situace toho kterého projevu. Zatímco v obcích s tradičním nářečím užívají rodáci tohoto nářečí nejen v rodinném kruhu, ale i uvnitř venkovské společnosti (v hospodě, v obchodě, na schůzích JZD) a u starších lidí i mimo obec, ve městech bývá jazyk v těchto případech velmi často odlišen — v rodině zaznívá např. podoba bližší starému lokálnímu stavu, na veřejnosti se projev přizpůsobuje spisovnému, eventuálně jinému prestižnímu jazyku. Ve městě jde tedy nejen o podobu jazyka běžně užívaného, ale i o vystižení forem komunikačního styku, kde se tato primární — nejstarší podoba běžně vyskytuje, a dále nejen o popis jedné, nejstarší formy jazyka, ale i o tvář forem ostatních, o vystižení oblasti jejich užívání a o rozsah jejich užívání. Jde tu o popis více jazykových struktur v jejich vzájemné konkurenci.

Studium mluvy města má ještě jednu specifickou tvář — je při něm nutno přihlížet i k sociální stránce rozvrstvení lidské společnosti. Tradiční nářečí slouží pravidelně k jazykovému styku příslušníků téže sociální skupiny (od majetkových rozdílů uvnitř vesnice lze odhlédnout), sociální struktura města, i toho drobného, je však daleko složitější a v jazykovém chování jednotlivých vrstev i v jejich kontaktu s jinými podobami ná-

rodního jazyka prokazatelné rozdíly jsou (řemeslníci, vrstva inteligence apod.). Monografie, jež by plně brala v úvahu všechny tyto otázky (a k nim připojené i v jazyce se odrážející problémy migrace obyvatelstva), by byla jistě nejvhodnějším popisem mluvy města, její rozsah by však byl i v nevelkém městě nepředstavitelný.

Na tomto místě bychom měli zdůraznit uzuálnost názvu „běžně mluvený jazyk města (městská mluva)“. Je tak označován jazykový útvar pro město typický, ale nelze přímočaře soudit — co obec s městským statutem, to městská mluva. Takový přístup by byl ryze formalistický a výsledek práce by byl velmi zkreslující. Podstatou totiž není městský statut, ale sociální struktura, jež je typická především pro města stará a nejvýrazněji vystupuje v městech většího rázu a městech průmyslových.

Charakterizovat město po sociální stránce je úkol, jenž je mimo rámec této práce i našeho oboru. Vytkneme zde jen několik prvků, jež můžeme za typické pro město pokládat: je to sociální rozvrstvení obyvatelstva, kde od počátku hraje důležitou roli vrstva řemeslníků a v nové době i dělnictva, vrstva obchodníků a důležitá vrstva zaměstnaneců. Již po staletí se na obraze města, zejména většího, podílelo i školství různých typů. Tyto obce byly přirozeným střediskem širšího vesnického okolí, docházelo k mluvním kontaktům nositelů různých jazykových zvyklostí a sami obyvatelé měst daleko více než venkované, vázaní po staletí nevolnictvím a i později svou prací spojením značně s rodnou obcí, byli ve styku se světem (vandry, obchodní styky, školy, nověji změna zaměstnání v různých továrnách), což se nutně muselo odrazit v jejich jazyce stíráním výrazných lokálních rysů. Tento vývoj nebyl na vesnicích, není však nutný ani v obci s městským statutem. Některá malá města se od okolních vesnic lišila způsobem života jen málo, zůstal tu však pocit jisté nadřazenosti nad okolními obcemi; odraz tohoto psychologického momentu, známého např. z krásné literatury, v jazyce není dosud zachycen. Lze jen předpokládat, že mohl na užívání některých prvků jazyka mít vliv např. z toho důvodu, aby mohl být odlišen jazykový projev měšťana od vesničanů, k nimž mnozí měšťané, často sami ne příliš vzdělaní, měli přezíravý postoj.

Především ve městech větších bychom tedy měli hledat to, čemu chceme běžně mluvený jazyk města říkat. Menší města, velmi těsně svázaná se svým venkovským okolím a nad ně zvláště nevyrůstající, zůstanou vždy problémem sui generis, i když ne nezajímavým. Jen omylem by ovšem bylo možno hledat typickou městskou mluvu v obcích, které se staly administrativním zásahem součástí starých měst za našich dnů, zejména byly-li to obce dříve ryze zemědělské a s typicky venkovským způsobem života. Teprve následující generace vplynou plně do celkového života města, jejich mluva v raném dětství nebude již tak formována tradičním nářečím živým dnes v obcích u nejstarších a zřejmě v jejich ústech bude už znít podoba mluveného jazyka stejná jako ve starých městských čtvrtích. Dnes tu je situace zcela zvláštní, probíhá tu složitý jazykový vývoj, jehož proces a dnes postižitelný výsledek není zatím se skutečnou městskou mluvou zaměnitelný. I tuto skutečnost musíme při vymezování tématu naší práce brát v úvahu.

Obdobou zájmu o městskou mluvu je nově vznikající zájem o mluvu míst, kde dochází ke střetávání různých mluvených podob národního jazyka v našich dnech. Jde o oblasti bez tradičního nářečí, jež byly nově osídleny po r. 1945. Oba typy zkoumání spojuje soustředění zájmu na

mluvu mladších generací, zatímco výchozí stav je jen konstatován, i to, že se sleduje spíše proces vytváření konverzačního jazyka a konkurence různých útvarů v něm než jediná stabilizovaná podoba. Zvlášť blízké jsou oba typy zkoumání v městech s velkým pohybem obyvatelstva, což je i náš případ.

Vymezení nejobecnějších aspektů pojmu běžně mluvený jazyk města umožňuje stanovit zásady, podle kterých budeme postupovat při zpracovávání zvoleného tématu — mluvy v Brně. V úvodu pokládáme za potřebné charakterizovat město po demografické stránce a stručně informovat o stavu kulturních zařízení v něm. Dále vymezujeme okruh nositelů městské mluvy a podáváme souhrn starších poznatků o mluvě města a jeho nejbližšího okolí. Jádro práce tvoří popis nejstaršího dochovaného útvaru, který lze za součást městské mluvy pokládat (pohled přitom omezujeme na plán fonetický a fonologický a na plán morfológický), a konfrontace nejstaršího zjiitelného stavu s mlouvou obyvatel mladších a se stavem jejich jazykového povědomí. Usilujeme o stanovení tendencí dalšího vývoje běžně mluveného jazyka Brna a o zachycení podílu jednotlivých jazykových útvarů na jeho formování. Zaměřujeme pozornost jen na jevy pravidelné a systémově vázané: jednotlivosti, byť sebevíc zajímavé, jsou mimo naši pozornost a záměrně je opomíjíme. Práce není zaměřena na výzkum slangu (*hantec*, *plotňáčtina*, *štatlařština*) a ke slangovému vyjadřování se v ní v zásadě nepřihlíží.

Při našich dalších výkladech označujeme jednotlivé útvary národního jazyka těmito značkami:

Prestižní jazykové útvary:

SJ — spisovný jazyk; jde nám o tu podobu spisovného jazyka, jež je popisována v běžných normativních mluvnicích češtiny (např. Havránek - Jedlička, *Česká mluvnic*, 1960; V. Šmilauer, *Nauka o českém jazyku*, 1972) a dalších normativních pracích (*Slovník spisovné češtiny*, 1978; Hála a kol., *Výslovnost spisovné češtiny I*, 1967²).

Součástí spisovného jazyka je i

HČ — hovorová čeština, více méně stabilizovaná mluvená podoba jazyka spisovného; využívá nearchaických jazykových prvků spisovného jazyka. Je pro ni jako pro styl spisovného jazyka charakteristická tolerantnost vůči nespisovným prvkům v promluvě. Vzhledem k tomu, že jde o útvar málo stabilizovaný a zatím jen

kuse popsaný⁴, s ním náš materiál nesrovnáváme. Na eventuální rozdíly upozorňujeme případ od případu. Hodnotíme je na základě charakteristik ve *Slovníku spisovné češtiny*, 1978.

OČ — obecná čeština; v naší práci tak označujeme minimálně příznakovou podobu nivelizovaných českých nářečí v užším smyslu, tj. středočeskou. Její základní rysy jsou společné značnému teritoriu a díky kulturnímu a politickému postavení hlavního města Prahy je i mimo Čechy pocíťována jako prestižní. Značku užíváme zvláště pro označení jevů, jež jsou společné všem nářečím v Čechách. Jejich vymezení je nesporné ve zvukové stavbě, v morfologickém plánu i dnes existují mezi jednotlivými oblastmi Čech rozdíly. V této práci k nim nemůžeme v plné míře přihlížet.

Vymezení obecně českých rysů volíme podle práce J. H r o n k a, *Obecná čeština*, 1972. Jeho údaje jsme upřesnili na základě konzultací s dialektology ÚJČ ČSAV Praha.

Ostatní složky národního jazyka:

BMJ — běžně mluvený jazyk (města); označení užíváme pro běžnou konverzační mluvu obyvatel města Brna, nejde tedy o jevy běžně mluveného jazyka obecně. Nejstarší dochovaný stav mluvy města, jenž je východiskem zkoumání, hodnotíme jako samostatný útvar národního jazyka; mluva mladších obyvatel charakter útvaru nemá.

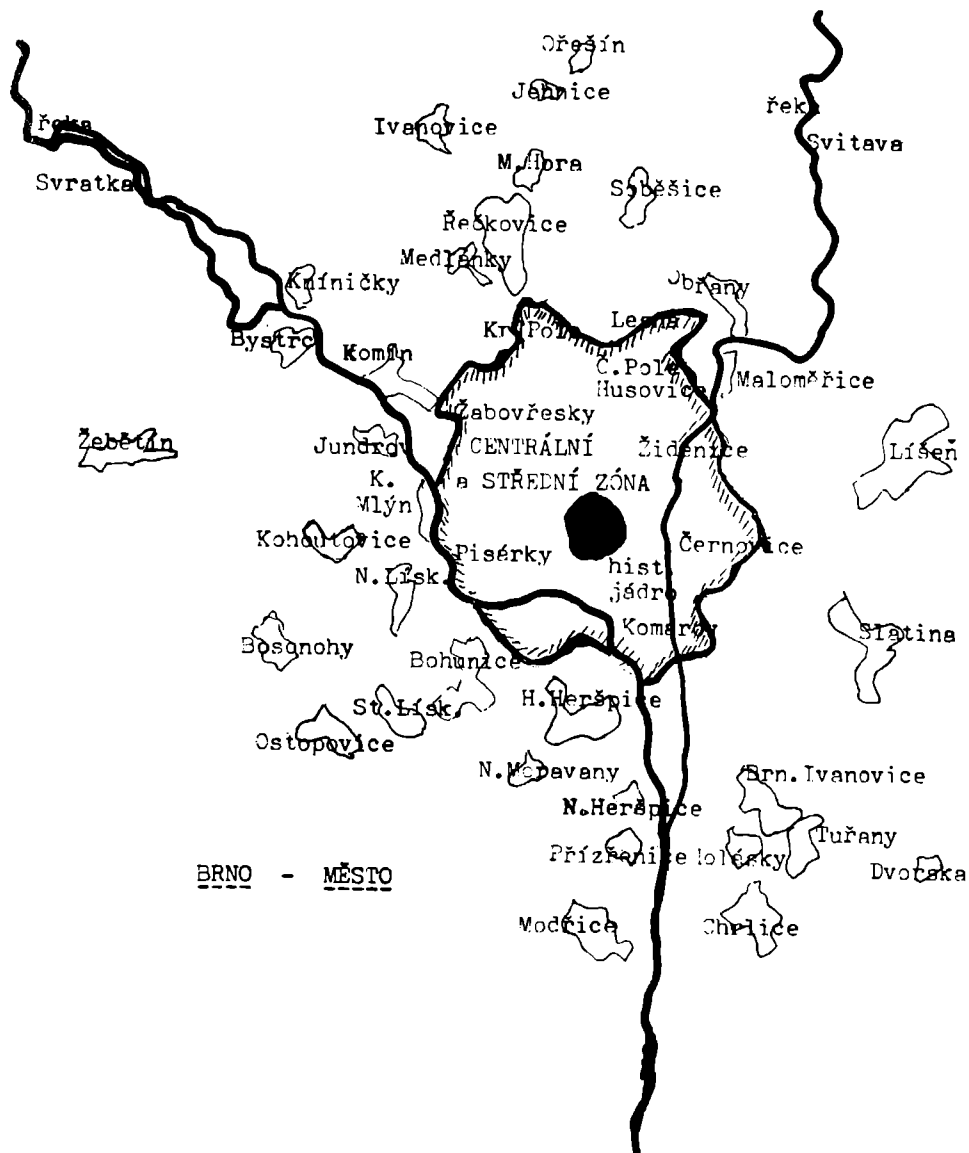
ID — interdialekt; termínu užíváme v obvyklém smyslu pro nadnářeční nespisovný jazykový útvar. V případě středomoravských nářečí jde o útvar nestabilizovaný, z něhož můžeme v dnešní době zachytit jen jednotlivé tendence. Mluvíme-li v práci kdekoli o interdialektu nebo intedialektických tendencích, jde vždy o interdialekt středomoravský (hanácký). Interdialektické jevy připomínáme jen tam, kde se liší od výrazových prostředků tradičních nářečí brněnského okolí.

TTD — tradiční teritoriální dialekt; termínu užíváme

⁴ Jaromír Bělič, *Vznik hovorové češtiny a její poměr k češtině spisovné*, Čs. přednášky pro IV. mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě, 1958, s. 59—72. Jednotlivé rysy zachycuje i Alois Jedlička, *Spisovný jazyk...*, op. cit., hláskoslovné, morfologické i lexikální charakteristiky přináší také kodifikující *Slovník spisovné češtiny*, Praha 1978, a do určité míry i běžné mluvnice spisovné češtiny včetně nových školních učebnic.

pro tradiční nářečí obcí se starousedlým zemědělským obyvatelstvem⁵.

Pokud v textu píšeme o mluvených jazykových útvarech, jde pouze o ty útvary, jež v Brně mohou ve větší míře působit, tedy ID, OČ, ev. HČ a SJ. Tradiční nářečí zahrnujeme jen potud, pokud jejich výrazové prostředky pronikají i do normy starších vrstev mluvy města.

⁵ Rysy interdialektické a dialektické hodnotíme především podle shrnujícího Běličova *Nástinu české dialektologie*, SPN Praha 1972, dále je vodítkem vlastní výzkum — viz kapitolu Starší údaje o mluvě města a okolí.

MĚSTO A JEHO OBYVATELÉ

K tomu, abychom mohli posoudit jazykovou situaci ve zvolené obci, potřebujeme poznat základní demografické údaje o ní. Pozornost soustředíme na ta fakta, která mohou mít důsledky pro vývoj jazykové situace ve městě (růst města, sociální, věkové i národnostní složení jeho obyvatel, stav kulturních institucí apod.)⁶.

Brno, druhé největší město naší republiky (ke dni 31. 12. 1980 tu žilo 371 879 obyvatel), je ve své dnešní podobě celek poměrně mladý. Ještě před šedesáti lety mělo jen něco přes 140 tisíc obyvatel a zaujímalo plochu sotva 1816 ha. Velká změna ve velikosti města Brna nastala krátce po vzniku samostatné Československé republiky jako jeden z důsledků změněné politické, a také národnostní situace ve státě. K tzv. vnitřnímu městu (nejstarší jádro města vzniklého již ve středověku a jeho bezprostředně související stará předměstí) bylo r. 1919 připojeno 23 do té doby samostatných obcí, jež byly většinou i před administrativním připojením s jádrem města v dosti úzkém kontaktu.

K Brnu byla v tomto roce připojena města Královo Pole a Husovice a obce Židenice, Juliánov, Maloměřice, Obřany, Medlánky, Rečkovice, Zabovřesky, Komín, Kamenný Mlýn, Jundrov, Kohoutovice, Bohunice, Lískovec, Horní Heršpice, Komárov, Černovice, Slatina, Dolní Heršpice, Přízřenice, Brněnské Ivanovice, Tuřany. Katastrální území se zvětšilo na 12 380 ha a počet obyvatel stoupl na 221 758. Zabovřesky, Husovice, Černovice, Židenice a Královo Pole postupně stavebně s historickým jádrem města zcela splynuly. Dělnické obyvatelstvo zůstávalo tak jako dříve soustředěno ve svých tradičních čtvrtích (vedle vnitřního města hlavně Židenice, Husovice, Královo Pole, Komárov). Nové čtvrti vznikající na územích mezi připojovanými předměstími byly určeny převážně vrstvám zámožnějším.

Město, jehož hospodářské, politické a kulturní postavení v novém státě sílilo — Brno se stalo po vzniku ČSR hlavním městem země Moravské, po reorganizaci 1928 pak hlavním městem země Moravskoslezské — bylo

⁶ V práci se zaměřujeme na údaje z r. 1970, tj. ze sčítání lidu časově nejbližšího době výzkumu. Starší údaje podává kniha Otakara Peterky, *Vzrůst města Brna a jeho obyvatelstvo*, Brno 1938, novější byly publikovány v knize *Rozbor sčítání lidu, domů a bytů*, Brno 1973, kterou vydalo městské oddělení Státního úřadu statistického. Pracovníci tohoto oddělení děkují i za další doplňující údaje.

schopno zaměstnat stále více lidí. Prudký vzrůst počtu obyvatelstva trval až do 2. světové války. Za války a bezprostředně po ní došlo k poklesu, který se vyrovnává až na konci 60. let.

Město se zvětšovalo mj. i připojováním dalších obcí. Postupně byly připojeny Líšeň (1944), Bystrc, Kníničky, Mokrá Hora, Holásky, Nové Moravany (1960), Ivanovice u Brna, Jehnice, Ořešín, Soběšice, Dvorská, Chrlice, Bosonohy, Žebětín (1972). Šlo vesměs o menší obce zemědělského charakteru. Plocha města tak vzrostla na 22 913 ha.

Obyvatelstvo přibývá v Brně především přistěhovalectvím (ročně asi 1 ‰). Vystěhovalectví je menší.

Pro vývoj jazyka ve městě má význam původ nových obyvatel. Máme možnost sledovat údaje předválečné a údaje z posledních let. Údaje ze sčítání lidu 1930 ukazují, že plných 84,8 ‰ obyvatel města mělo poslední bydliště v zemi Moravskoslezské, z toho přibližně polovina v samotném Brně; ostatní pocházeli především z okresů položených severně a západně od Brna. V šedesátých letech se ročně do Brna stěhovalo 6—7 tisíc lidí, z toho z Jihomoravského kraje kolem 4000 osob. Rozhodující podíl tu mají opět nejbliže položené okresy Brno-venkov a Vyškov. Směr a hustota migrace obyvatel v posledních letech lze promítat i do minulých let, kdy tento aspekt sledován nebyl.

Brňané se dostávají do kontaktu s obyvateli jiných míst i při dalších příležitostech. Je to především styk s pracujícími, kteří do města dojíždějí do zaměstnání. Denně takto dojíždělo v r. 1970 na 59 000 občanů, z toho asi polovina z okresu Brno-venkov. Vedle toho dojíždí mnoho mladších osob do škol různého typu. Počet dojíždějících studentů a učňů stále roste: v r. 1961 jich bylo přibližně 18 000, v r. 1970 asi 24 000.

Vedle osob dojíždějících do Brna denně je tu jistě i velký počet osob, které jsou ve městě ubytovány přechodně. Údaje o jejich počtu se průběžně nesledují.

Také před válkou bylo v Brně velké množství dojíždějících dělníků, zaměstnanců i studentů a poměrně značný počet osob ubytovaných přechodně. Konkrétní údaje o jejich počtu nejsou k dispozici.

Kontaktem s jiným útvarům národního jazyka je pro obyvatele střední Moravy i kontakt se spisovným jazykem. K němu je v našem městě ve shodě s jeho kulturním a politickým významem v dřívějších dobách i v současnosti hojnost příležitosti. Kromě působení spisovného jazyka (včetně jeho hovorové podoby) odpovídajícího poměrům na celém území ČSR (vliv školy, masových sdělovacích prostředků, odborné i krásné literatury atd.) jsou tu i některé situace zvláštní, typicky velkoměstské. Se spisovným jazykem jsou totiž Brňané ve styku i na scénách divadel, v kinech, na přednáškách nejrůznějších institucí, tendence ke spisovnému vyjadřování se projevuje i v úřadech. Je tu třeba připomenout, že Brno je sídlem středních a vysokých škol všech typů a směrů. I tyto instituce jsou v zásadě nositeli spisovného jazyka, jejich podíl na

běžném životě města však není takový, aby mohly svým postavením mluvu obyvatel usměrnit. I když brněnské školství tvoří charakteristický prvek města jako kulturního centra, město samo si uchovává charakter města průmyslového.

Kontakt se spisovným jazykem je velmi pravděpodobně rozdílný u osob různého vzdělání a postavení: u osob s vyšším vzděláním lze předpokládat větší znalost SJ a větší počet komunikačních příležitostí, v nichž je spisovný projev pravidlem. Proto se i vzdělání může do obrazu mluvy promítat.

Sčítání lidu sleduje i tento aspekt. Podle něho bylo v Brně v r. 1970 8,4 % obyvatel s vysokoškolským vzděláním, 26,6 % se středoškolským. U osob ve věku 25—60 let jsou tato čísla podstatně vyšší (31,5 % středoškolské, 13,2 % vysokoškolské). Porovnání ukazuje, že podíl osob s vyšším vzděláním je v našem městě dosti vysoký.

Pro jazykovou situaci ve městě může mít význam i sociální složení obyvatelstva. To v Brně odpovídá charakteru průmyslového centra: podle údajů sčítání lidu je rozhodující převaha dělníků a zaměstnanců (z osob ekonomicky činných pracuje v průmyslu 40 %). I starší sčítání lidu uvádějí obdobné relace, sociální složení obyvatelstva města je tedy již po dvě generace celkem stálé.

Mluvíme-li o průmyslovém charakteru města, platí to s plnou zodpovědností pouze o jeho centrální zóně⁷, tj. o té části města, jež tvořila základ vznikajícího Velkého Brna v době po I. světové válce. Vesnice připojované postupně k Brnu v následujících letech měly charakter odlišný. Některé z nich s tradičním jádrem velmi brzy splynuly a sociální složení jejich obyvatelstva se k situaci průmyslového jádra přiblížilo. Původně samostatná města Královo Pole a Husovice měla průmyslový charakter již před připojením k Brnu, ale i v Žabovřeskách, Židenicích, Cernovicích a Komárově dělnického živlu rychle přibývalo a tato původně samostatná zemědělská předměstí v podstatě již tradiční ráz ztratila. Vnějšíkově tomu napomohlo i jejich stavební splynutí s vnitřním městem. Z dnešního hlediska tvoří jmenovaná předměstí střední zónu velkoměsta.

Ostatní postupně připojovaná předměstí (viz výše), dnes okrajová zóna Brna, byla a v podstatě dosud jsou obcemi zemědělskými. Tvořila kdysi zemědělská zázemí města a jejich připojení k Brnu bylo po dlouhou dobu čistě administrativním opatřením. Situace se mění teprve dnes, a to v souvislosti s výstavbou sídlišť. Tyto změny se zatím nemohly do jazykové situace předměstí dostatečně promítnout. V nejstarší vrstvě obyvatelstva tu dosud dožívá tradiční teritoriální dialekt obdobného typu jako

⁷ Pojmy centrální, střední, okrajové zóny města a jejich vymezení v Brně přejímáme z práce Zdeňka Hájk a, *Demografie Brna*, Academia Praha 1973.

v širším zázemí města a mezi jednotlivými předměstími jsou patrné difference (viz dále s. 34n.). Mluva nejmladších obyvatel se formuje na tradičnějším základě než mluva dětí zóny centrální a střední a tento faktor musíme brát při sledování městské mluvy v úvahu.

Specifická situace byla v Brně po dlouhá léta i po stránce národnostní. Samo vnitřní město mělo kdysi silnou vrstvu německého obyvatelstva, jež svým uměle vytvářeným mocenským postavením určovalo až do vzniku samostatné ČSR jeho vnějškový charakter. Také některá předměstí byla původně německá (např. Černovice, Heršpice, Komárov, Brněnské Ivanovice, Přízřenice). Vývoj v době 1918—1939 i následky II. světové války vedly k silnému úbytku této národnosti, takže při posledním sčítání lidu zde žilo již jen 664 Němců.

Celkově se Brno dnes i v posledních desetiletích jeví jako město české, i když s různě silnou německou menšinou. Stálé soužití obou národností vedlo kdysi k vytváření konverzačního jazyka, který byl kombinací lexikálních prvků německých s českým gramatickým systémem. Tato „brněňština“ byla po mnoho let terčem vtipu jazykových oprávců a postupně i Brňanů samých. Dnes, jak jsme zjistili dotazy u pamětníků, žije v povědomí jako něco nesprávného, co kdysi bývalo, a je charakterizována známým „*hausmajstrová pucovala na konku fotrovi šláfrok*“, které má stejné postavení jako jiná folklórní úsloví charakterizující jazykové zvláštnosti regionu. V plně podobě tato brněnská čeština již nežije. Jednotlivé lexikální prvky němčiny jsou v denní mluvě běžné, většinou však jde o prvky mající širší uplatnění než jen v Brně. Často jde o výrazy, jež jsou součástí běžného konverzačního nespisovného jazyka na celém území ČSR. Starší občané znají a užívají takových slov více, snad by se našly i výrazy specifické — je ovšem sporné, zda specificky brněnské — jazyk produktivních vrstev obyvatelstva se však v tomto směru liší od úzu v jiných městech, pokud jsme mohli sledovat, jen málo. Vliv tu měl i politický vývoj popřevratový, a i důsledky 2. světové války, které výrazně germanismy zatlačily. Přesto nelze období dlouhého soužití obou jazyků přehlížet. Odraz pozorujeme zvláště ve fonetické výstavbě promluv (viz s. 44n.).

NOSITELÉ BMJ BRNA A METODY ZKOUMÁNÍ JEJICH MLUVY

Údaje o rozvoji města Brna a jeho osídlení, jež jsme výše uvedli, ukazují, že je nutno zvláště pečlivě vymezit okruh osob, jež lze pokládat za nositele BMJ města, a to i v souvislosti s časovou vrstvou, kterou chceme zachytit.

Nejstarší vrstvou BMJ je v našem pojetí nejstarší zachytilný stav jazyka běžných promluv početně nejsilnějších skupin obyvatel města. Volíme pouze informátory z centrální a střední zóny města, tj. z městského středu a ze čtvrtí Černovice, Husovice, Komárov, Královo Pole, Žabovřesky a Židenice; mluvu obyvatel okrajové zóny města, tj. ostatních předměstí, v této generaci nesledujeme, na poznatky získané při jejím průzkumu jen diferenčně podle potřeby odkazujeme.

Za nositele staré vrstvy BMJ, tj. základu, na němž stavíme svá pozorování, pokládáme informátory, kteří se v městě narodili a prožili tu celý život. Volíme informátory v poproduktivním věku, tj. nad 60 let, přednost mají informátoři starší. S ohledem na speciální národnostní situaci ve městě Brně zaměřujeme pozornost na osoby českého původu vychované českými školami. Pokud jde o sociální zařazení, vyloučili jsme informátory, kteří byli svým zaměstnáním vedeni k více méně pravidelnému aktivnímu užívání SJ (např. učitelé). Základem pro popis sledované mluvy je tedy běžný jazykový projev dělníků, řemeslníků, zaměstnanců. Celkem byl analyzován jazykový projev 26 osob této věkové kategorie.

Vzhledem k tomu, že pohyb obyvatelstva ve městě byl již v dřívějších dobách značný, upouštíme od požadavku obvyklého v dialektologii, aby i oba rodiče informátorů a jejich manželé pocházeli z místa. Tyto požadavky by v našem případě vedly ke značným potížím při získávání informátorů (jež je ostatně ve městě vždy obtížnější než na venkově) a tyto potíže by nebyly výsledkem výzkumu vyvážené. U většiny informátorů pocházel z Brna alespoň jeden z rodičů, jinak byli rodiče informátorů vesměs z míst od Brna méně vzdálených.

Tvář takto získaného popisu mluvy není ovšem podobou jazyka, který slyšíme ve městě běžně. Je to podoba z dnešního hlediska mírně archaizovaná, v níž dožívají, jak bude dále patrné z výkladů, i některé tradiční prvky dialektové.

Jazykové projevy jednotlivců nejsou zcela jednotné a velmi často se v nich objevují i novější prostředky. V této vrstvě usilujeme však o poznání východiska dnešního jazykového vývoje, a proto podobně jako při tradičních výzkumech dialektologických usilujeme o popis nejstaršího zjištělého stavu a od inovací odhlížíme. Ve všech případech při výkladech však konstatujeme, zda popisovaný jev nebo jazykový prostředek je v nejstarší vrstvě stálý, nebo zda již i zde ustupuje. Nejstarší zjištělý stav pokládáme za útvar národního jazyka.

Běžná standardní mluva Brňanů v produktivním věku tvoří druhou generační vrstvu BMJ, na niž budeme obracet pozornost. Víme, že je to právě mluva této generace, v níž probíhá složitý proces vývoje od relativně stabilizovaného útvaru nejstarší vrstvy BMJ ke složitě jazykové realitě mluvy generace nejmladší. Pozornost patří především mluvě těch sociálních skupin, které se na komunikaci nejvíce podílejí (zaměstnanci obchodu a služeb, zdravotníci, dělníci). Větší část materiálu z této vrstvy pochází z náhodně zaslechnutých promluv, jen menšina byla získána ze souvislých promluv zaznamenaných magnetofonem (8 informátorů). Ve většině případů se tato vrstva jeví jako přímo navazující na vrstvu nejstarší, ustoupily jen některé prvky zřetelně archaické. Vzhledem ke způsobu získávání materiálu se při záznamu spontánních promluv nedařilo zachovat zásadu zkoumat jen mluvu centrální a střední zóny města. Informátoři, jejichž promluvy byly zaznamenány magnetofonem, z těchto oblastí pocházeli. Podobně jako u nejstarší generace jsme vyloučili mluvčí, jež vede povolání k aktivnímu užívání SJ.

Vývoj BMJ v mluvě příslušníků střední generace nekončí. Přímo na něj navazuje mluva generace nejmladší, jejímž reprezentantem je mládež přibližně do 18 let, především žáci základních škol. Obraz jejich mluvy je druhým základním pramenem pro tuto práci (obraz mluvy generace produktivní je, jak bude dále patrné z výkladů, jen spojovacím můstkem obou generací krajních).

Mluvu mladé generace lze pokládat za důležitý pramen poznání běžné mluvy města, neboť její jazykový projev vyrůstající z rodinných jazykových tradic (zvládnání jazyka nápodobou mluvy rodičovské a prarodičovské, ale i živé jazykové kontakty s ní v dalších letech) je velmi výrazně formován tlakem kolektivu ostatních dětí při jazykové komunikaci ve škole i při různých zájmových akcích, čímž se unifikuje. Kromě toho jde o mluvu kolektivu po sociální stránce vcelku homogenního a i typy komunikace těchto mluvčích jsou poměrně jednotné. Diferenciace založená na sociálním prostředí rodiny i na zájmech jednotlivce je v tomto věku v každém případě menší než u dospělých. Za významné lze pokládat i to, že mládež školního věku má živý, pravidelný a uvědomělý kontakt se SJ, jehož působení je tu, alespoň ve školním prostředí, společné pro všechny. V dospělosti se naopak kontakt se SJ u některých sociálních skupin oslabuje a tendence ke spisovnému vyjadřování se zachovává jen u části mluvčích.

Východiskem pro poznání mluvy nejmladší generace Brňanů je analýza souvislých mluvených projevů 49 dětí. Promluvy byly zachycovány na magnetofonový pásek. Šlo vždy o delší záznamy (asi 1/2 hodiny). Jejich přirozenost byla zaručena tím, že šlo o záznamy besed se skupinkami dětí, jež velice rychle přecházely do živého dětského dialogu, v němž osobnost explorátora nebyla pocíťována jako rušivý element. Od záznamů pomocí skrytého mikrofonu bylo upuštěno pro technické potíže (identifikace mluvcích, zajištění vhodné technické úrovně záznamů). Tematika dialogů vycházela ze zájmů dětí, nešlo však o řízené rozhovory. Ve spolupráci s učiteli byly voleny děti nebojácné, s živým a bezprostředním jazykovým chováním. Materiál od čtyř mluvčích, kteří trpěli patrnými zábranami při rozhovoru, byl ze zpracování vyřazen. Doplnkem byly záznamy úryvků promluv mladých lidí za nejrůznějších situací. Orientační údaje mohl poskytnout i rozbor typických jazykových chyb brněnských dětí v projevech písemných.

Mluvcími besed byly děti v nejrůznějších částech Brna, tedy jak děti z centrální a střední zóny, tak ze dvou předměstí zóny okrajové (Jundrov, Líšeň). Pro záznam souvislých promluv byly voleny pouze děti v Brně narozené a pocházející z Brna alespoň po jednom rodiči.

Sledování spontánních promluv nositelů některého z útvarů národního jazyka a jejich analýza je tradiční metodou pro poznání jazyka. Umožňuje zachytit část vývojových tendencí, omezený repertoár informátorů, náročnost zpracování záznamů a značná stylová rozrůzněnost zkoumaných promluv však způsobují, že získané výsledky jsou povahy spíše orientační. Velká nevýhoda této metody je v tom, že jevy méně frekventované nelze touto metodou ani při velkém souboru materiálu hodnotit s dostatečnou přesností. V podstatě může metoda dát dobré údaje o hláskosloví, méně vhodná je pro morfologii (a také pro tvoření slov a slovník; velmi vhodná a jediné možná je pro popis syntaktické stavby, jež je však mimo náš zájem). Již tradiční dialektologie proto doplňuje rozbor spontánních promluv metodou řízeného rozhovoru, který je veden na podkladě dotazníku zahrnujícího jednotlivé prvky sledovaných jazykových plánů. V terénu se zachovalým tradičním nářečím může tato metoda, časově také dosti náročná, splnit účel již při menším počtu zodpovědně vybraných informátorů. Nepřímá metoda umožňuje shromáždit poměrně velké množství materiálu i pro jevy méně frekventované a umožňuje poznat jazykové povědomí respondentů, na druhé straně však může nezvyklost komunikativní situace vést respondenty k tomu, že přečeňují některé podoby nebo tvary.

V prostředí, kde dochází k vzájemnému kontaktu různých podob národního jazyka, nedostačuje pro poznání stavu mluvy a jazykového povědomí mluvčích vést rozhovor s několika respondenty, neboť typického představitele mluvy je jen obtížné najít a několik málo idiolektů nemůže obraz utvořit. Počet respondentů se pak musí mnohonásobně zvětšit, a tu je

obtížné vést řízený rozhovor s jednotlivci. Přednost jsme proto dali metodě řízeného kolektivního rozhovoru,⁸ tj. zvláštní podobě rozhovoru, kdy osoba vedoucí výzkum klade otázky, na něž odpovídají větší skupiny respondentů, každý podle svého vlastního povědomí a názoru, písemně. Výhodou takto získaného materiálu je dobrá komparabilitnost výsledků umožňující i srovnávání údajů mezi jednotlivými skupinami respondentů, relativní spolehlivost materiálu založená na standardnosti podmínek výzkumu včetně zadávaných otázek, minimální stylová diference odpovědí a rozsah výzkumu, který by bylo možno jen těžko dosáhnout jinými cestami. Je ovšem samozřejmé, že takto získané poznatky jsou jen jedním pramenem pohledu na stav jazyka a nelze je absolutizovat. Věrohodnost odpovědí je dána rozsahem výzkumu a je podpořena zjištěnými relacemi uvnitř získaného materiálu samého.

Metoda řízeného kolektivního rozhovoru nemusí být vhodná pro všechny výzkumy běžně mluveného jazyka. V prostředí Brna je však její užití možné, neboť mluva Brňanů vyrůstá z pevného tradičního jazykového zázemí, jež vytváří stabilizovaný základ jazykového povědomí všech uživatelů, tedy i těch, kdo již nářečí aktivně neznají, a je dosti ustálená a zřetelně odlišná od prestižních jazykových útvarů. Respondenti, děti ve věku 13—16 let, jsou schopni reagovat bezprostředně a zejména v kolektivu většinou netrpí jazykovými zábranami. Význam má i moment psychologický, jistý lokální patriotismus Brňanů, kteří se za svůj jazyk nestydí a nemají tedy motiv pro záměrné zastírání skutečného stavu.

Poznání jazykového povědomí mluvčích nedává samozřejmě přímé údaje o frekvenci jevů ve skutečně spontánních promluvách. Naznačuje však, které z konkurujících forem jsou pro uživatele v běžných situacích přijatelné a zejména u jevů archaických jejich zastoupení v odpovědích ukazuje, do jaké míry ústup pokročil. Jev, který vymizí z jazykového povědomí jednotlivce, může sice dosud existovat v některých jeho jazykových projevech, jistě však nebude převažující a patrně bude spíše prostředkem exprese než skutečně běžným tvarem. Velký počet respondentů snižuje nebezpečí přecenění jazykového povědomí jednotlivce a umožňuje poznat povědomí „nivelizované“, tj. obraz jazykového povědomí kolektivu. Z něho již lze na stav jazyka usuzovat zodpovědněji.

Východiskem pro nepřímé zjištění údajů o jazykovém povědomí mladých Brňanů byly dvě verze vlastního dotazníku zaměřeného na výrazné jazykové jevy diferencující tradiční mluvu Brna od SJ a OČ. První verze obsahovala 100 dotazů sledujících 123 jevů z oblasti hláskosloví a tvarosloví, druhá verze měla 115 otázek zahrnujících 120 jevů. Obě verze byly prezentovány i zpracovány stejnou metodou.

⁸ Metoda řízeného kolektivního rozhovoru, již užíváme, se jako doplňková uplatnila i při výzkumu jazyka mládeže pro připravovaný *Český jazykový atlas*. Pomáhá totiž doplnit materiál v jevech kolísajících nebo málo frekventovaných.

Dotazníky byly svou stavbou přizpůsobeny věku respondentů i místním podmínkám výzkumu (využití pomístních jmen, výrazivo odpovídající věku dětí). Zahrnovaly jen jevy, jejichž zápis je i pro laika snadný. Rozsah dotazníků byl dán možnostmi prezentace; ukázalo se, že byl na hranici možnosti dětí. Pro tuto práci byly vybrány jen některé ze získaných údajů. (Celkem 66 údajů z 1. verze, 92 údajů z 2. verze.) V plném znění jsou oba dotazníky uvedeny v příloze.

Zařazení jednotlivých položek do dotazníku vycházelo ze zkušeností z diferenciace mluvy města a jejich vývojových tendencí, které byly získány přímým výzkumem. V první verzi byl jeden a týž jev rozpracován do více otázek: bylo to záměrné, neboť nebylo možno předem vyloučit náhodnost jednotlivé reakce a znásobování dotazů na kolísající jevy mohlo náhodné odpovědi vyloučit. Teprve po celkovém zpracování výsledků z první verze dotazníku se ukázalo, že volba jistého tvaru je u jednotlivce v podstatě stálá a že bude možno počet dublujících se dotazů omezit. Podobně se teprve po této etapě výzkumu ukázalo, že pro sledování realizace kvantitativní vysokých vokálů se zvolená metoda nehodí.

Do dotazníku bylo vloženo i několik dotazů ověřovacích, totiž dotazů na jevy, jež v úzu v podstatě nekolísají a u nichž je konkurující prestižní tvar omezen jen na knižní podobu SJ (např. 1. o *městečkách*, 1. os. *pamatuju*). Výsledky v těchto položkách ukázaly asi 10% přecenění úzce spisovných forem, což je zřejmě dáno písařskou tradicí a neschopností některých dětí oprostít se od školních zvyklostí a odlišit skutečný úzus od spisovné kodifikace⁹. Toto přeceňování, známé i z výzkumů prováděných korespondenčními anketami, nesnižuje význam získaného materiálu, nábádá však k obezřetnosti při hodnocení. Vzhledem k tomu, že práce se neopírá o absolutní frekvence jevů, ale o relace uvnitř materiálu a o vztahy a tendence projevující se různým zastoupením prvků relativně rovnocenných, lze i údajů s touto dobře uvědomovanou „chybou“ plně využít.

Rozbor výsledků práce se starší verzí dotazníku ukázal nutnost dotazník modifikovat, byly vypuštěny některé dublující se položky, a také ty položky, kde byly výsledky mimořádně roztržité, byly vyřazeny. Naopak byly nově zařazeny dotazy na některé jevy z oblasti slovesných tvarů. Bylo upraveno i několik otázek, v nichž měly děti při práci problémy s volbou výrazu a tím nechtě své spontánní odpovědi zkreslovaly.

Dotazníky byly prezentovány ve dvou etapách: první verze v r. 1967, druhá v r. 1972. Celá práce probíhala ve vybraných školách ve formě jazykové hry na samém konci školního roku, kdy již děti bývají myslí mimo školu a kdy se také práce školy co nejméně narušuje. Předpokládalo se, že zabere vždy jednu vyučovací jednotku — tento před-

⁹ Přeceňování podílu spisovného jazyka v anketním materiálu vyplývá zřejmě i z toho, že spisovné jazykové povědomí je ve škole zejména v písemných projevech vědomě pěstováno.

poklad se podařilo splnit jen při mimořádném soustředění explorátora, autorky této práce: pohotovost dětí byla vždy výborná. Předem bylo žákům přístupnou formou vysvětleno, že nejde vůbec o to, jak se musí ve škole mluvit či psát, ale že se od nich očekává ta nejjednodušší odpověď, výraz takový, jakého by užily samy mezi sebou. Starší děti vědí již z výkladů o češtině o rozdílnosti vyjadřování spisovného a běžného, většinou proto přijaly s radostí možnost psát tak, jak se skutečně mluvívá. Grafika výrazů se stala sice občas objektem hry, některé děti se snažily výraz zapsat co nejnesprávněji (nejvíce tak byla postižena *i-y*, která jsou zřejmě pro děti místem nejnepříjemnějším), to však na konečném výsledku výzkumu nic nemění. Osoba učitele byla zcela vyloučena — až na jeden případ nebyl učitel při výzkumu přítomen, děti předem věděly, že ani později jejich materiály nedostane do rukou, a také je nepodepisovaly. Každý arch byl však pro potřeby výzkumu označen místem narození dítěte (eventuálně i místem, kde dítě dlouhou dobu žilo) a bylo uvedeno i zaměstnání některého z rodičů. To mohlo pomoci při sledování sociálního rozvrstvení materiálu. Ve druhé etapě výzkumu byla přičleněna otázka po místním původu rodičů.

Děti přistupovaly k psaní odpovědí se zájmem a výsledky tomu odpovídají. Otázky byly kladeny dialektologickou metodou — navozením situace, přípravou vhodného, mentalitě dětí přístupného kontextu, v němž byl hledaný výraz jednoznačný (výraz sám byl někdy napovězen naznačením prvního písmene). Děti psaly ovšem až na výjimky jen hledaný výraz, ne celou situaci. Formulace otázek byly předem připraveny, podle reakce dětí je však bylo možno poněkud obměňovat.

Jak jsme již řekli, probíhal výzkum ve vybraných školách města Brna. V první etapě (červen 1967) vyplňovalo dotazník 486 dětí 6.—8. tříd ZDŠ a studentů SVVŠ. Jednotlivé školy byly vybrány tak, aby pokud možno odrážely jazykový standard různých částí města, čímž se měl zachytit pravděpodobný jazykový průměr. Na otázky odpovídalo 55 dětí ve škole na Pekařské ulici (Staré Brno, čtvrť, v níž bylo možno předpokládat více starousedlého obyvatelstva), 76 v Husovicích (škola na nám. Republiky; Husovice jsou čtvrtí se silnou vrstvou starousedlíků), 79 v Komárově (škola na Mariánském náměstí; Komárov byl kdysi čtvrtí německou a pohyb obyvatelstva tu byl po r. 1945 značný), 91 na Úvoze (škola ve středu města, nikoli však v tradičním městském jádru), 104 v Jundrově (škola na brněnském předměstí, jež mělo převážně zemědělský charakter; do školy v době výzkumu dojížděla asi $\frac{1}{3}$ žáků z obcí mimo Brno) a 81 v SVVŠ na Lerchově ulici.

S druhou verzí dotazníku probíhal výzkum v červnu 1972. Celkem bylo v této etapě do výzkumu zapojeno 583 žáků 7.—9. tříd ZDŠ. Výzkum probíhal ve školách na Hybešově a Bratislavské ulici a na Úvoze, v Husovicích, Židenicích a Králově Poli, v Komárově a ve dvou předměstích, jež si ještě v době výzkumu zachovávala v podstatě zemědělský charakter — v Jundrově a v Líšni. Zčásti jde o tytéž školy jako v první etapě výzkumu (Husovice, nám. Republiky — 69 žáků, Komárov, Mariánské nám. — 75 žáků, Úvoz — 86 žáků a Jundrov — 58 žáků), další byly připojeny nové: školy na Hybešově (37 žáků) a Bratislavské ulici (49 žáků) jsou typem škol umístěných v tradičním jádru města (byly zařazeny místo školy na Pekařské ulici, kde nemohl výzkum z objektivních příčin proběhnout), školy v Židenicích

(Táborská ulice, 63 žáků) a v Králově Poli (Košinova ulice, 67 žáků) doplňují materiál z dalších starých dělnických předměstí a škola v Brně-Líšeň (Holzova ulice, 79 žáků) je umístěna v předměstí, jež bylo ještě na počátku 70. let relativně samostatnou částí města se starousedlým obyvatelstvem. (Výzkum mládeže starší 15 let byl v této fázi výzkumu opuštěn, neboť nepřinášel žádné zvláštní výsledky.)

Postoj dětí k výzkumu, jejich reakce na kladené otázky i předběžné výsledky zhodnocení první etapy ukázaly, že získaný materiál nelze chápat jako zcela homogenní: údaje dětí z centrální a střední zóny města vytvářely jednu skupinu, zatímco údaje od dětí z předměstí okrajových (Jundrov, v druhé etapě výzkumu i Líšeň) byly obvykle mnohem tradičtější. Proto veškeré další údaje o respondentech i hodnocení materiálu provádíme ve dvou velkých skupinách: jednu tvoří děti z těch částí města, které mají skutečně městský charakter (tj. z centrální a střední zóny), druhou údaje z okrajových předměstí.

Osobní údaje získané od informátorů umožnily dále oddělit odpovědi žáků pocházejících z Brna od těch, kteří se do města přistěhovali nověji a jejichž jazykový vývoj je podroben tlaku mluvy města teprve kratší dobu. Jak lze předpokládat, bylo těchto přistěhovalých žáků více v jádru města, zatímco obě předměstí měla ještě v době výzkumu pohyb obyvatelstva menší (situace se mění v posledních letech výstavbou sídlišť). Celkem bylo nověji přistěhovalých dětí v jádru města 19,3 % (1967) a 14,1 % (1972) z celkového počtu, v okrajových předměstích 8,6 % (1967) a 7,3 % (1972). Materiál získaný od těchto dětí ve vlastní práci nevyužíváme. Původ přistěhovalých dětí v obou etapách výzkumu odpovídal přibližně hlavním směrům přistěhovalectví do Brna: nejvíce dětí (60) bylo z oblasti nářečí středomoravských, o něco méně (49) z oblasti českých nářečí v užším smyslu, ostatní jazykové oblasti byly zastoupeny daleko méně (17 východomoravská, 16 severomoravská, 9 Slovensko, 3 děti se narodily mimo území republiky); údaje poněkud zkresluje fakt, že děti z obcí položených blízko Brna mají místo narození v Brně (podle porodnic) a jejich údaje tedy splývají s údaji dětí v Brně narozených a trvale žijících. Vzhledem k tomu, že město i jeho okolí leží v téže jazykové oblasti, nepokládáme toto zkreslení za závažné.

Složitější se ukázala situace tam, kde jsme dětem kladli otázku na původ rodičů. Tuto otázku, zařazenou nově až ve druhé etapě výzkumu, nebylo s to odpovědět 17,8 % dětí, a proto bylo nutno od přihlídnutí k původu rodičů upustit. Jen pro orientaci připomínáme, že v jádru města mělo jen 18,2 % dětí z Brna i oba rodiče, zatímco u plných 29 % byli oba rodiče mimobrněňští; v předměstích mělo oba rodiče z Brna 39,9 % dětí a jen 7,9 % z jiných míst. Tyto údaje svědčí pro stav migrace v jádru města a v předměstích a odpovídají do značné míry předpokládané větší tradičnosti zemědělských okrajových předměstí velkého města.

Výběr jednotlivých škol, v nichž výzkum probíhal, se příznivě odrazil v sociálním složení vzorku dětí (na sociální charakteristiku ro-

dinného prostředí dítěte usuzujeme zprostředkovaně podle zaměstnání rodičů; děti zařazujeme podle nejvyššího předpokládaného vzdělání, jež některý rodič potřebuje k výkonu svého zaměstnání). V první etapě výzkumu bylo v centrální a střední zóně města u dětí pocházejících z Brna 50 % respondentů z dělnických rodin a 24,3 % z rodin, v nichž měl alespoň jeden z rodičů středoškolské vzdělání; u zbývajících bylo možno předpokládat vzdělání vysokoškolské. Podíl vysokoškolsky vzdělaných rodičů v první etapě výzkumu výrazně ovlivnili žáci SVVŠ, kde byla z této sociální skupiny většina respondentů. Ve druhé etapě výzkumu bylo 56,1 % dětí z dělnických rodin, 33,1 z rodin, v nichž jeden z rodičů má středoškolské vzdělání, a jen 10,7 % dětí z rodin vysokoškolsky vzdělané inteligence. Připomínáme, že tato čísla jsou jen rámcová. Celkově však dosti přesně odpovídají demografickým údajům o sociálním složení obyvatelstva města, vzorek dětských informátorů lze tedy z tohoto hlediska pokládat za reprezentativní. V předměstských obcích jsme zaznamenali daleko větší podíl dětí z rodin dělnických (a rolnických) — v I. etapě 69,3 %, v II. etapě 71,6 %; dětí z rodin, kde mají rodiče vysokoškolské vzdělání, bylo méně (I. etapa — 4,8 %, II. etapa 7,1 %). Při sledování celkového stavu mluvy města k sociálnímu faktoru u dětských informátorů nepřihlížíme, možnému sociálnímu rozvrstvení věnujeme zvláštní kapitoly.

Celkově pro potřeby poznávání jazykového povědomí mladých nositelů městské mluvy a jeho hodnocení rozdělujeme informátory jen podle měřítka místního původu. Základem poznávání jazykového standardu mladých Brňanů jsou údaje od dětí narozených a vyrostlých v Brně, přičemž tuto skupinu rozdělujeme na dvě podskupiny, na děti pocházející z těch částí města, jež mají městský charakter již po více generací (tzv. jádro města, centrální a střední zóna), a na děti pocházející z předměstí, jež měla ještě v době výzkumu zemědělský ráz.

Veškeré údaje získané dotazníkovou metodou chápeme jako relativní, usilujeme však vždy o jejich kvantitativní vyjádření. Vzhledem k tomu, že takřka u každé položky některé z dětí dotaz nezodpovědělo, jsou absolutní údaje nekomparabilní; proto užíváme vyjádření procentuálního zaokrouhleného na jedno desetinné místo. Východiskem je vždy celkový počet odpovědí na tu kterou otázku (výchozí údaj je proměnlivý). I při hodnocení poměrně velkého počtu homogenních dokladů, jež máme k dispozici, je nutno brát v úvahu náhodu. Jako reprezentativní pokládáme proto teprve rozdíly na úrovni 10 %. Pětiletý odstup mezi etapami výzkumu ukázal ve fonetické a fonologické výstavbě BMJ posun v jazykovém povědomí respondentů, na nějž dále (zvl. s. 79n.) upozorňujeme. V oblasti morfologie této možnosti využíváme jen při souhrnném rozboru materiálu v závěru kapitoly: u jednotlivých tvarů slov, sledovaných anketou většinou na různých slovních základech, nebylo porovnání průkazné. Ústup tradiční flexe-

často souvisí, jak dále ukazujeme, se stylovým hodnocením výrazu samého a jeho kontextovým zapojením.

Jednotlivé vrstvy BMJ jsou v práci označeny těmito značkami:

- SV — nejstarší vrstva BMJ Brna, tj. nejstarší dochovaný stav tradiční mluvy; jejími nositeli jsou Brňané z jádra města starší 60 let, příslušníci nejtypičtějších sociálních vrstev obyvatelstva — dělníci a zaměstnanci.
- PV — střední vrstva BMJ; jejími nositeli jsou Brňané v produktivním věku, pokud možno příslušníci vrstev pro město typických. Jde o podobu mluvy, která je ve městě běžná.
- MV — nejmladší vrstva BMJ; reprezentantem jejích nositelů je školní mládež staršího školního věku. Uvnitř této skupiny vyčleňujeme při hodnocení dotazníkových údajů i při rozboru promluv spontánních dvě podskupiny:
 - S — podskupina dětí, brněnských rodáků, žijících v centrální a střední zóně města, v tzv. městském jádru.
 - P — podskupina dětí, brněnských rodáků, žijících v okrajové zóně města, v předměstích zemědělského rázu.

STARŠÍ ÚDAJE O MLUVĚ MĚSTA A JEHO OKOLÍ

Město Brno bylo do počátku samostatného novodobého českého státu městem, jehož vnější tvář byla nečeská. Zprávy o mluvě jeho českých obyvatel nám proto ze starší doby zcela chybějí.

O něco lépe jsme na tom, pokud jde o **mluvu českých vesnic** ležících v nejbližším okolí Brna, vesnic, jež jsou dnes již šedesát let brněnskými předměstími. Všimněme si nejprve starších údajů o nářečích v těchto předměstích. V základě jde o obdobný typ dialektu, neboť město leží uvnitř oblasti středomoravských (hanáckých) nářečí.

Údaje o mluvě v obcích blízkých Brnu nacházíme v nejstarší důsledně vedené dialektologické práci, v Bartošově *Dialektologii moravské* (díl II, 1895). (Drobná zmínka je i ve starší Šemberově knize *Základové dialektologie československé* (1864), kde je jedna z ukázek z dnešního brněnského předměstí Komína.) Bartoš postupuje ve svých výkladech jinak, než je dnes zvykem. Jeho dělení středomoravských nářečí, vycházející z odstínů vokálů, především *e* a *o*, a přihlízející i k morfologii, je detailnější, než je v dnešních syntetizujících pracích obvyklé. V Bartošově pojetí se mluva dnešních brněnských předměstí rozpadá do tří nářečních typů, zřejmě se tedy tyto obce po jazykové stránce dosti lišily. Vlastní charakteristika jednotlivých typů ukazuje, že rozdíly byly v té době dokonce velmi nápadné. Po stránce hláskoslovné byla zajímavá především mluva na severozápad od Brna, kde je zaznamenána dodnes živá výslovnost *u* na místě staršího *o* (*kopec* > *kupec*), a mluva na jihozápad od Brna, kde — sice již ne důsledně a jako prvek ústupový — byl zaznamenán zánik původního *i* (změna *i* > *ɨ*, typ *kaplička* — *kaplčka*), který Bartoš zaznamenal u osmdesátileté ženy až v dnešním předměstí Bystrci. Připomíná se i zvláštní výslovnost hlásky *á*. Další, méně výrazné rozdíly byly koncem minulého století v rozsahu středomoravských změn krátkého vokalismus a v kvantitě (proti výrazné kvantitě na severozápad od Brna stojí méně výrazná kvantita typů ostatních; všechna nářečí v okolí Brna však zřejmě rozdíl dlouhých a krátkých vokálů zachovávala i u vokálů vysokých). Odlišnosti v konsonantismu vcelku nebyly (shodovala se užití proteze *v* a *h* a tendence k zachování znělé realizace znělých konsonantů na konci slov); rozdíl byl ve změně náslovného *j* v *h* (byl pouze na západ od

Brna) a v realizaci skupiny *s + h*, jež se na západ od Brna vyslovovala nezněle (typ *schoda*).

Také v m o r f o l o g i i byla zmíněná nářečí v mnoha případech odlišná. Odhlédneme-li od jevů hláskoslovných, byly největší rozdíly v deklinaci měkkých typů substantiv, kde v L pl. pronikala různou měrou koncovka *-ách* (podle Bartoše se zdá, že k ní nejvíce tíhla nářečí na východ od Brna); u feminin a neuter se podobně šířilo dativní *-ám*. Lišily se i tvary I pl. měkkých typů, kde zejména nářečí na jihozápad od Brna jevila tendenci odlišit koncovku měkkých deklinací (dublety: *došama — došima, polama — polima, vobrazama — vobrazima*). V adjektivní deklinaci, jež bývá poměrně jednotná, se lišily tvary G, D, L sg. fem.: západně od Brna tu byly koncovky *í* (*hraví kočce*), jinde *é* (*hravé kočce*). Podobný rozdíl byl i u zájmenné flexe, kde se navíc podstatně lišil způsob vyrovnávání sg. tvarů zájmen typu *ten* (na západ od Brna G sg. *toho*, jinde *teho*). Posledním podstatným rozdílem v tvarové soustavě byl tvar 3. os. pl. sloves patřících v SV do 5. třídy: na severozápad od Brna Bartoš zaznamenává tvary typu *đelaji*, jinde *đelajó*.

Bartošovy poznatky uvádíme ve větším rozsahu proto, že jsou zapsány na počátku období, jež nás může zajímat. Zachytily nejstarší známý stav dialektů jazykového zázemí vlastního města, nositelé těchto dialektů se pak mohli na utváření nejstarší podoby městské mluvy podílet.

V podstatě z Bartošova materiálu vyšel ve svém spisku *Moravská nářečí* i František Trávníček (1926); jeho stručná charakteristika doplněná mapou naše poznatky jen zprehledňuje.

Modernější, takřka o čtyřicet let mladší charakteristiku středomoravských nářečí nacházíme v H a v r á n k o v ý c h *Nářečích českých* (1934). Autorovo rozdělení vychází z vývoje vokalické stavby dialektů a ostatní jazykové plány odsouvá. Podle tohoto vymezení patří mluva Brna i jeho širokého okolí do tzv. B typu středomoravských nářečí, a to do skupiny západní, tj. letovicko-meziříčské. Kromě rysů společných všem středomoravským nářečím se připomínají i rysy specifické (pětičlenný systém krátkých vokálů, v krátkém vokalismu změna *i>e, u>o* s následujícím splynutím nového *e, o* s původním. Je zaznamenána i tzv. horská změna, tj. přechod původního *o* v *u*. Z dalších charakteristických znaků se uvádí zachování původního *í* po *č, ž, š, ř, l*, existence protetického *v* a *h*, neznělé mezislovní realizace před jedinečnými konsonanty. Systém dlouhých vokálů je místy pětičlenný (severovýchodně), jinde trojčlenný. Poněkud se liší stav provedení některých středomoravských inovací, jež na západě oblasti ustupují.

Havránkovo vymezení, jež jsme stručně shrnuli, pomáhá zařadit mluvu města a jeho okolí do širších souvislostí, pro poznání konkrétního stavu mluvy brněnského okolí je však příliš zobecňující. Vykazuje jisté rozdíly ve

vytčení charakteristických znaků ve srovnání se starším Bartošem; z dnešního pohledu je možno usoudit, že jsou odrazem změněného stavu nářečí samých, z části však možná vyplynuly i z jiného pojetí tématu.

Do širšího rámce moravských nářečí zařazuje mluvu brněnského okolí i Jaromír Bělič v *Nástinu české dialektologie* (1972). V této práci vyšel z nejnovějších poznatků a syntetizoval zároveň i práce starší. Mluvu Brna a jeho okolí přiřazuje ve shodě se starší literaturou do rámce středomoravských (ve starší terminologii hanáckých) nářečí, jež charakterizuje v oblasti vokalismus zejména zvláštní soustava krátkých vokálů a soustava dlouhých vokálů bez diftongů, odchýlný vývoj vokálů v případech tzv. přehlásek, krátkost některých slov a tvarů proti české dlouhé kvantitě a v oblasti konsonantismu regresivní asimilace při výslovnosti skupiny *s + h*; v tvarové soustavě se připomíná především jiné rozvržení substantiv ke skloňovacím typům než v českých nářečích v užším slova smyslu nebo v jazyce spisovném, větší tvarové sblížení jednotlivých typů flexe, udržování rozdílů životnosti v koncovkách N pl. zájmen a adjektiv nebo typicky středomoravská soustava slovesných koncovek indikativu přezenta. Jazykově zeměpisné údaje v Běličově monografii však přesvědčivě ukazují i vnitřní diferenciaci uvnitř podskupiny: z izoglos probíhajících v okolí Brna připomeňme především tyto:

1. Územím Brna probíhá izoglosa G. sg. fem. adjektiv a zájmen *tí starí* — *té staré* (východněji).
2. Na západ od Brna vedou izoglosy (pořadí odpovídá vzdálenosti izoglosy od města):
 - a) tvary nepřímých pádů zájmena *ten* — *toho, tomu* × *teho, temu* (východněji),
 - b) tvar N, A sg. fem. zájmena *ten* — *ta, tu* × *tá, tó* (východněji),
 - c) změna *á* v *í* u typu *začít* × *začat* (východněji) a *kuřitko* × *kuřátko* (východněji),
 - d) zachování *ú* (>*ó*) v L sg. neuter typu *staveňi* — *g dostáňi* × *g dostáňó* (východněji).
3. Jihovýchodně od Brna probíhá izoglosa změny *'u > i* v typu *klička* × *klučka* (východněji).
4. Brno a jeho nejbližší okolí směrem na severovýchod a jihozápad patří do oblasti s dlouhou kvantitou v N pl. mask. živ. — typ *chlapi, čerťi* (× západnějšímu *chlapi, čerťi*).
5. Brno a jeho nejbližší okolí tvoří určitou enklávu v oblasti nářečí využívajících protetické *h* (tradiční typ *halmara* × obecnému *almara*). Nedo-statek protetického *h* spojuje sledovanou oblast s jihovýchodem jižní podskupiny středomoravských nářečí.

Mluvy brněnského okolí, a také mluvy jednotlivých čtvrtí dnešního města si všimla *dotazníková kce*, jež zaznamenávala na počátku pa-

desátých let údaje o stavu nářečí metodou ankety zasílané do jednotlivých českých obcí, kterou vyplňovali učitelé místních škol. Spolehlivost tohoto materiálu, i když není nesporná, je potvrzována hustotou sítě; díky ní se větší chyby a omyly snadno odhalily. Anketa zachytila ty hláskoslovné i tvaroslovné jevy, v nichž bylo možno na základě starších znalostí o jednotlivých nářečích předpokládat diferenciaci. Výsledky ankety nebyly zatím souhrnně publikovány.¹⁰ Pohled do mapového materiálu uloženého na brněnském pracovišti ÚJČ ČSAV ukazuje, že mluva okolí města nebyla v době vyplňování ankety zcela jednotná, i když některé zvláštnosti zaznamenané Bartošem od hranic města daleko ustoupily. Anketa ukázala, že v hláskosloví se kromě rysů obecně hanáckých (monoftongy *é, ó*, neprovedení některých přehlásek) udržely až po hranice města staré změny *u > o* a *i > e*, přičemž změna *i > e* vykazovala v 50. letech stejný stav, jaký určil Havránek. Kvantitativní poměry byly v nejbližších obcích stejné jako za Bartoše (tj. liší se dlouhé a krátké vysoké vokály), tendence ke krácení vysokých samohlásek však postoupila od východu až do blízkosti města. Stav protezí byl obdobný jako za Bartoše.

Pokud jde o morfologii, je území v širokém okolí města jednotné ve většině tvarů. Ve srovnání s tím, co zaznamenal Bartoš, došlo ke značnému rozšíření koncovky *-ách* v L pl. měkkých deklinačních typů; v I pl. trvá kolísání u jmen typu *kost* (jiné typy anketa nesledovala). V zájmeně flexi trvá rozdíl ve vyrovnání tvarů nepřímých k nominativu u zájmen typu *ten* (*teho* je na severovýchodě od Brna, přičemž hranice prochází v bezprostřední blízkosti města). Slovesné tvary jsou takřka jednotné.

Ve většině případů materiál ankety neudal v blízkosti města žádnou ostrou hranici tvarů či hláskových prvků, ale jednotlivé jevy jsou doloženy porůznu bez vzájemné vázanosti.

Materiál z ankety týkající se mluvy brněnských předměstí byl ve velmi omezeném výběru publikován Skulinou (1962).¹¹

Některé obce v bezprostřední blízkosti okresu Brno-město, a dokonce i dvě původně samostatné obce, jež jsou dnes jeho součástí (Lišeň, Žebětín), se staly opěrnými body pro výzkum českých nářečí pro potřeby připravované *Českého jazykového atlasu*. Na výzkumu ve většině z nich se podílela v letech 1965—1967 i autorka této práce, a proto znalosti o základních prvcích hláskové a tvarové soustavy jejich mluvy zná z autopsie. Materiál sám není v této práci využíván, pomáhá jen zařadit mluvu města do širokého rámce mluvy jeho tradičního okolí.

Pro vlastní potřebu této práce byl proveden v r. 1967 orientační výzkum v dalších třech předměstích Brna, jež byla dříve samostatnými

¹⁰ Částečně využil takto shromážděného materiálu Jaromír Bělič ve výše citovaném *Nástinu*. Jeho vymezení jsme sledovali výše

¹¹ Josef Skulina, *O tradiční mluvě v předměstích Brna*, sb. Brno v minulosti a dnes IV, 1962, 230—233.

obcemi (v Jundrově, Komíně a Medlánkách). Výsledek tohoto výzkumu využíváme pro zařazení BMJ do rámce mluvy okolních obcí, ale jinak s ním nepracujeme.

Nářečí v bezprostředním okolí města se při těchto výzkumech jeví u nejstarší generace jako poměrně zachovalé. Některé staré ženy (nad 70 let) užívaly tradičního nářečí spontánně i při rozhovoru s cizí osobou (explorátorkou) a uchovávaly i ty nářeční rysy, jež jsou velmi nápadné (protetické *h*, změna *o-u* v Komíně); u mladších mluvčích sice výrazné lokální rysy ustoupily, trvala však jejich pasivní znalost a celkový ráz mluvy zůstával nářeční. V nižších věkových skupinách v souvislosti s rozvojem jazykových kontaktů mimo obec nositele tradičního dialektu nenacházíme; tento obraz se neliší od stavu, který známe z obcí od města vzdálenějších. Omezení tradičních teritoriálních dialektů na nejstarší generaci nelze pokládat za jev vyrůstající pouze ze spojení těchto obcí s městským jádrem do jednoho celku, neboť existuje i na širším zázemí města.

Mluva vlastního města, jeho centrální zóny, byla, jak jsme uvedli výše, ve starší době mimo zájem odborníků (především pro údajnou nečeskost; proto nemáme údaje od Bartoše, který si jinak měst alespoň diferencně všiml). Ze starší doby byla publikována pouze práce o slangu v Brně (O. Nováček, *Brněnská plotna*, 1929), jež však má pro poznání běžné mluvy ve městě význam zcela okrajový.

Většina prací o mluvě města Brna, jež zatím vznikly, jsou rukopisné práce diplomní různé úrovně, jež si všimají obvykle jen dílčích úseků tématu. Z publikovaných prací známe vedle několika článků¹² jen jednu práci souhrnnou, *Brněnskou mluvu* Františka Svěráka (1971). Tradiční metodou moravské dialektologické školy v ní je zpracován jazykový materiál z obcí patřících na sklonku šedesátých let k městu Brnu. Autor usiloval o komplexnost pohledu, zvolená metoda však nedávala pro vytvoření adekvátního popisu vzhledem ke složitosti jazykové situace ve městě a jeho předměstích dostatečnou a vhodnou oporu. Daleko více pozornosti se dostalo jazykově zajímavějším předměstím než vcelku nivelizované mluvě městského jádra, i když autor usiloval i o průřez generační. Práce zachycuje všechny jazykové plány a vedle jevů pravidelných a živých zaznamenává i prostředky, jež byly v době autorova výzkumu reliktní a pro obraz mluvy města netypické. Celkově sleduje Svěrák mluvu na území města z jiného zorného úhlu než tato práce, a proto výsledky obou zkou-

¹² Jde např. o stat' Jana Chloupek, *Dnešní jazyková situace v Brně*, Brno v minulosti a dnes IV, 1962, s. 223—230, dále stat' autorky *Vokální soustava brněnské mluvy*, SPFFBU A 15, 1967, 85—98, *K teritoriálně podmíněné diferenciaci městské mluvy*, SPFFBU A 22/23, 1974/5, 59—69, *Protetické v v brněnské městské mluvě*, NŘ 57, 1974, 243—249. Z rukopisných prací si větší pozornosti zaslouží práce Zdeňky Pelikánové, Heleny Pavlíkové a Jaroslavy Trojanové.

mání lze jen těžko konfrontovat nebo na ně navazovat. Obraz, který *Brněnská mluva* podává, je pro nás pouze ukázkou části jazykového prostředí, z něhož dnešní běžně mluvený jazyk města vyrůstá.

Mluva Brna byla v posledních letech sledována i pro potřeby připravovaného *Českého jazykového atlasu*, jenž zahrne vedle míst venkovských i vybranou síť měst včetně velkých. Výzkum byl prováděn za spoluúčasti autorky ve čtvrti Husovice u dvou generací obyvatel (nejstarší — nad 60 let — a u školní mládeže); kontrolní výzkum proběhl u školní mládeže v Brně-Králově Poli. Materiál z těchto výzkumů je uložen na brněnském pracovišti ÚJČ ČSAV, kde je postupně jazykově zeměpisnou metodou zpracováván. V této práci k němu nepřihlížíme.

Pro přepis dokladů je zvolen způsob vymezený platnými pravidly pro přepis dialektologických textů; podle těchto zásad zaznamenáváme i příkladová slova v tabulkách, a to bez ohledu na způsob zápisu, který zvolily děti (např. zápis *nový rukavice*, *novi rukavice* je sjednocen do podoby *noví*). Všude jinde, kde nejde o skutečné doklady tvarů, zejména tam, kde jde o lexikální prostředky spisovné (a kde sledujeme jejich responze v mluvě města), píšeme podle pravopisných zásad (např. nehýbej proti realizacím *nehébé*, *nehejbej*, *nehíbej*...). Fonetické přepisy jsou označeny obvyklým způsobem (*kurzívou*).

Kvantita vysokých vokálů *i*, *ú* je v BMJ proměnlivá a hlásky se při realizaci často zkracují (viz s. 56n.). V dokladech — kromě pasáže o jejich fonetické realizaci a souvislých ukázkách — se přikláníme k fonologické výstavbě výrazů, píšeme tedy kvantitu fonologickou.

V tabulkách flexe se v některých případech objevují i tvary, jež jsou i v SV řídké. Jsou označeny podtečkováním (např. L sg. *tem*, *tím*, *tom*).